

Tadeusz Mazur

Kształtowanie się ogólnej liczby ludności guberni lubelskiej w latach 1867-1912 : na tle Królestwa Polskiego

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia 13-14,
165-181

1979-1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. XIII/XIV, 12

SECTIO H

1979/1980

Institut Ekonomii Politycznej
Wydziału Ekonomicznego UMCS

T a d e u s z M A Z U R

**Kształtowanie się ogólnej liczby ludności guberni lubelskiej
w latach 1867—1912 (na tle Królestwa Polskiego)**

Темп роста численности населения Люблинской губернии в 1867—1912 гг.
(на фоне Королевства Польского)

Population Growth Rate in the Lublin Province in the Years 1867—1912
(against the Background of the Polish Kingdom)

Reformy i przeobrażenia społeczno-gospodarcze i kulturalne, jakie dokonały się w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku, stały się źródłem doniosłego przewrotu demograficznego tej części ziem polskich. Królestwo Polskie, podobnie jak ziemie pozostałych zaborów, przeszło do drugiej fazy rozwoju demograficznego (pierwszej fazy modernizacji demograficznej), którą rozpoczął spadek natężenia zgonów, przy jednocześnie wysokiej i nie słabnącej rodności. Fazę tę określa się mianem eksplozji (czasem rewolucji) demograficznej.¹ Efektem tego było znaczne przyspieszenie tempa wzrostu liczby ludności.

W okresie 1867—1912 liczba ludności Królestwa Polskiego wzrosła z 5705,7 tys. do 13 055,2 tys., przyrost względny wyniósł 128,8%. Średnioroczne tempo wzrostu osiągnęło poziom 1,9%.² Było ono wyższe aniżeli

¹ I. Gieysztorowa: *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1963, R. XI, nr 3—4, s. 549, J. M. Poursin: *Ludność świata*, Warszawa 1976, T. Ładogórski: *Periodyzacja rozwoju demograficznego ludności polskich ziem wschodnich i północnych w latach 1816—1914* (artykuł polemiczny), „Przeszłość Demograficzna Polski”, 1972, T. V, s. 114—117, A. Krzyżanowski: *Szkice demograficzne* (z teki pośmiertnej), „Studia Demograficzne”, 1965, t. 7, s. 18.

² *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, Warszawa 1918, s. 23. Obliczenia własne.

w zaborze pruskim i austriackim, i jedno z najwyższych w Europie.³ Tak wysoka dynamika wzrostu demograficznego Królestwa możliwa była dzięki rozwojowi gospodarczemu tych ziem po reformach uwłaszczeniowych. W niektórych regionach tempo wzrostu liczby ludności stymulowane było przez rozwój przemysłu. Szczególnie istotny był jednak fakt poprawy warunków życiowych ludności, co nastąpiło w wyniku zdecydowanego wzmocnienia produkcji rolnej. W pierwszej połowie XIX wieku nawet przy średnio urodzajnym roku ludność odczuwała braki środków żywnościowych, a w latach nieurodzaju głodowała. Było to przyczyną spadku liczby ludności w niektórych okresach.

Po reformie uwłaszczeniowej nastąpiła wyraźna poprawa wyżywienia ludności, przede wszystkim dzięki stałemu wzrostowi produkcji roślinnej. Szczególną rolę w tym względzie odegrały ziemniaki, których zbiory ogólne wzrosły w latach 1810—1913 więcej niż 60-krotnie.⁴ Zwiększyło to w wydatny sposób pojemność ludnościową Królestwa Polskiego.

W samym Królestwie jedne z najwyższych wskaźników rozwoju demograficznego osiągnęła gubernia lubelska mimo swego wybitnie rolniczego charakteru. Gubernia ta, w nowych granicach po kolejnej reorganizacji podziału administracyjnego Królestwa Polskiego, liczyła w końcu 1867 roku 659,5 tys. ludności. W omawianym okresie liczba ludności wzrosła o 998,3 tys., czyli o 150,7%, osiągając w 1912 roku 1 653,3 tys.⁵

Rozwój demograficzny guberni lubelskiej w latach 1867—1912 przedstawiają dane tabeli 1. Wynika z nich, że wzrost liczby ludności był w tym okresie stały, w miarę równomierny. Stosunkowo najwyższe przy-

³ J. Buzek: *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, Kraków 1915, s. 10, R. Chomać: *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970, s. 41.

⁴ T. Łepkowski: *Polska — narodziny nowoczesnego narodu*, Warszawa 1967, s. 18, T. Sobczak: *Wzrost ludności a wzrost produkcji rolnej w Królestwie Polskim w XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1965, R. XIII, s. 101—107.

⁵ Dane dotyczące liczby ludności guberni lubelskiej pochodzą z następujących źródeł: *Otczot Lublinskogo Gubernatora* (za lata 1867—1904); *Otczoty Naczalnikow Ujezdow*, (za lata 1867—1904); *Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Obzor Lublinskoj Gubernii. Priloženije k wsie-poddanniejszemu otczotu* (za lata 1872—1912). Obliczenia własne.

Statystyka demograficzna uzyskana z wyżej wymienionych źródeł jest obfita w ilość, ale uboga w treści. Poważne zastrzeżenia budzi jej wiarygodność. Wskutek wadliwej rejestracji ruchu wędrownego stan wykazywanej ludności był zawyżony. Błędy, jakie materiał ten zawiera, nie przekreślają jego wartości poznawczej, zwłaszcza jeżeli badaniem objęte jest tak duże terytorium jak gubernia (przypadkowe błędy z mniejszych jednostek administracyjnych w pewnym stopniu znosiły się wzajemnie). Istotne jest również to, że na ogół wiemy, jakiego rodzaju błędów było najwięcej.

Tab. 1. Tempo wzrostu ludności guberni lubelskiej w latach 1867—1912
Population growth rate in the Lublin province in the years 1867—1912

Rok	Liczba ludności w tys. (stan na 31 XII)	Wskaźnik wzrostu 1867 = 100	Przyrost, ubytek — roczny w procentach	Rok	Liczba ludności w tys. (stan na 31 XII)	Wskaźnik wzrostu 1867 = 100	Przyrost roczny w procentach
1867	659,5	100,0	—	1890	1076,3	163,2	2,5
1868	668,6	101,4	1,4	1891	1102,7	167,2	2,5
1869	677,2	102,7	1,3	1892	1116,3	169,3	1,2
1870	690,1	104,8	2,0	1893	1135,1	172,1	1,7
1871	701,4	106,4	1,5	1894	1153,0	174,8	1,6
1872	739,0	112,1	5,4	1895	1179,8	178,9	2,3
1873	734,0	111,3	-0,7	1896	1201,5	182,2	1,8
1874	749,0	113,6	2,0	1897	1235,4	187,3	2,8
1875	765,0	116,0	2,1	1898	1266,3	192,1	2,5
1876	783,2	118,8	2,4	1899	1295,1	196,4	2,3
1877	790,0	119,8	0,9	1900	1325,3	201,0	2,3
1878	811,5	123,1	2,7	1901	1353,5	205,2	2,1
1879	828,4	125,6	2,1	1902	1388,0	210,5	2,6
1880	842,6	127,8	1,7	1903	1418,1	215,0	2,2
1881	860,4	130,5	2,1	1904	1437,4	218,0	1,4
1882	868,5	131,7	0,9	1905	1461,4	221,6	1,7
1883	882,6	133,8	2,2	1906	1468,6	225,4	1,7
1884	903,7	137,0	2,4	1907	1509,9	229,0	1,6
1885	927,8	140,7	2,7	1908	1536,1	232,9	1,7
1886	951,7	144,3	2,6	1909	1564,5	237,2	1,9
1887	979,7	148,6	3,0	1910	1596,7	242,1	2,1
1888	1004,9	152,4	2,6	1911	1624,2	246,3	1,7
1889	1049,7	159,2	4,5	1912	1653,3	250,7	1,8

Źródło: Otczot lublińskiego gubernatora (za lata 1867—1904), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Obzor Lublińskiej gubernii (za lata 1872—1912), obliczenia własne.

rosty odnotowane zostały w roku 1872 (o 5,4% w porównaniu do roku poprzedniego) i 1889 (4,5%). Dwa razy w latach objętych badaniem wystąpiły przyrosty względne poniżej 1% — w roku 1877 i 1882 (o 0,9%), raz ubytek — w roku 1873 (o 0,7% w stosunku do roku poprzedniego).

Wskaźniki z roku 1872 i 1873 budzą szczególną wątpliwość co do ich wiarygodności. Bardzo wysoki przyrost w r. 1872, jak wynikałoby z analizy jego składników, spowodowany został przede wszystkim przewagą napływu ludności do guberni nad jej odpływem. Współczynnik przyrostu wynosił wówczas aż 40,1‰. Wydaje się, że można mieć poważne zastrzeżenia co do prawdziwości tego współczynnika, gdyż odbiega on znacznie w górę od pozostałych. Potwierdza to również wystąpienie w roku następnym (1873) spadku liczby ludności, jedyne w całym okresie. W roku tym przyrost naturalny był niski, współczynnik 6,6‰ najniższy w latach 1868—1912, co wynikało z bardzo wysokiego natężenia zgonów (najwyższy w całym okresie współczynnik tego elementu ruchu naturalnego ludności — 33,0‰). Wysoką umieralność spowodowała panująca w tym cza-

sie epidemia cholery, ospy i odry.⁶ Spadek liczby ludności był jednak wynikiem przewagi emigracji nad napływem ludności do guberni. Współczynnik ubytku wędrownego wynosił w tym czasie 13,4‰ i był ponad trzykrotnie wyższy od następnego co do wielkości z roku 1887, a więc i w tym przypadku można mieć wątpliwości co do wiarygodności danych.

S. Szulc, którego krytyczna analiza wartości materiałów dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego jest wysoko oceniana do chwili obecnej, stwierdził, że takich corocznych wahań liczby ludności „żadną miarą nie można wyjaśnić jakimiś istotnymi zmianami natury demograficznej, bo takie zmiany zachodzić by mogły jedynie pod wpływem kataklizmów dziejowych. Jedyne wyjaśnienie, to nadzwyczajna nieściśłość materiału statystycznego”.⁷

Pozorny przyrost w tak dużych rozmiarach wynikł prawdopodobnie z tego, że dopiero od r. 1872 do ludności ogółem zaczęto doliczać ludność niestałą. W sprawozdaniu naczelników powiatów za ten rok po raz pierwszy bowiem została podana oddzielnie liczba ludności stałej, niestałej i ogółem.⁸

Poza omówionymi skrajnymi przypadkami względny przyrost roczny ludności guberni lubelskiej w badanym okresie mieścił się w granicach 1,2—3,0%, z czego w dwudziestu sześciu latach wynosił 2,0% lub więcej. Analizując poziom rocznego tempa wzrostu liczby ludności w latach 1867—1912, można wyróżnić trzy okresy różniące się pod tym względem.

Pierwszy z nich, w latach 1867—1882, charakteryzował się stosunkowo największymi wahaniami względnych przyrostów rocznych. Średnioroczne tempo wzrostu w tym okresie kształtowało się na poziomie 1,9%.

Okres drugi to lata 1883—1903. Cechowało go najwyższe tempo wzrostu liczby ludności. Przyrosty roczne kształtowały się na poziomie co najmniej 2,0%. Załamanie obserwujemy jedynie w latach 1891—1894 (w roku 1892 panowała na Lubelszczyźnie epidemia cholery).⁹ Średnioroczne tempo wzrostu wynosiło w tym okresie 2,4%. Na początku lat 80-tych XIX wieku rolnictwo wyszło z kryzysu gospodarczego i jednocześnie zaczęła w szybkim tempie wzrastać produkcja przemysłowa. Pomyślna koniunk-

⁶ W. Chwiejczak, S. Pietras: *Umieralność niemowląt w powiecie zamajskim w latach 1865—1965*, „Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska”, sectio C, 1970, s. 334.

⁷ S. Szulc: *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1922, s. 37.

⁸ O dostawieniu wiadomości i czisieł postojannogo i niepostojannogo nasienienia Lublinskoj gubernii k 1-mu januaria 1873 goda, Kanc. Gub. Lub. WAP w Lublinie, syg. 118:1873.

⁹ Otczot lublinskiego gubernatora za 1892 goda, Kanc. Gub. Lub. WAP w Lublinie, syg. 118:1893.

tura w gospodarce Lubelszczyzny, podobnie zresztą jak i całego Królestwa Polskiego, trwała do r. 1903.¹⁰

Wyraźny spadek tempa wzrostu liczby ludności nastąpił w r. 1904. Już do r. 1912 względne przyrosty roczne nie osiągały 2,0% (z wyjątkiem 2,1% w r. 1910). Na osłabienie tempa rozwoju demograficznego guberni lubelskiej w tym okresie miał niewątpliwy wpływ kryzys polityczny spowodowany wojną rosyjsko-japońską i rewolucją lat 1905—1907, która odbiła się szerokim echem także i w Królestwie Polskim. Ujemne konsekwencje demograficzne wywołał również kryzys ekonomiczny, który ogarnął w tym czasie ziemie polskie zaboru rosyjskiego.¹¹ Ponadto w ostatnich latach przed I wojną światową rozpoczęła się wzmożona emigracja z niektórych powiatów guberni lubelskiej.¹²

Graficzny obraz rozwoju liczby ludności guberni lubelskiej przedstawia rycina. Kształt linii empirycznej daje podstawę do założenia, że tendencję rozwojową liczby ludności guberni w latach 1867—1912 można wyrazić najdokładniej za pomocą funkcji wykładniczej. Jest to zgodne z ogólną prawidłowością rozwoju ludności. Funkcja ta ma postać:

$$y' = 632,6 \cdot 1,021^x.$$

Funkcja powyższa jest bardzo dobrze dopasowana do szeregu empirycznego, gdyż standardowy błąd oceny wynosi tylko 15,7 tys. Stanowi to 1,4% średniej arytmetycznej wartości empirycznych.

Wydaje się, że wartość funkcji w punkcie $X=0$ (czyli parametr „a” równy w obliczonej funkcji 632,6 tys.) jest wyższa niż w rzeczywistości. Wynikało to z ogólnego zawyżenia liczby ludności w całym okresie, nie tylko zresztą w guberni lubelskiej, ale i w pozostałych częściach Królestwa Polskiego.¹³ Pewne wyobrażenie o skali tego zawyżenia daje porównanie liczby uzyskanej ze sprawozdania gubernatora za r. 1896, z liczbą ze spisu ludności w r. 1897 (spis przeprowadzony był w lutym). W guberni lubelskiej liczba w sprawozdaniu była wyższa o 3,5% od stanu ludności ustalonego drogą spisu. Po odjęciu wojska od ogólnej liczby zawyżenie to wzrasta do 6,2%.¹⁴ Faktycznie zawyżenie liczb ze sprawozdań nie

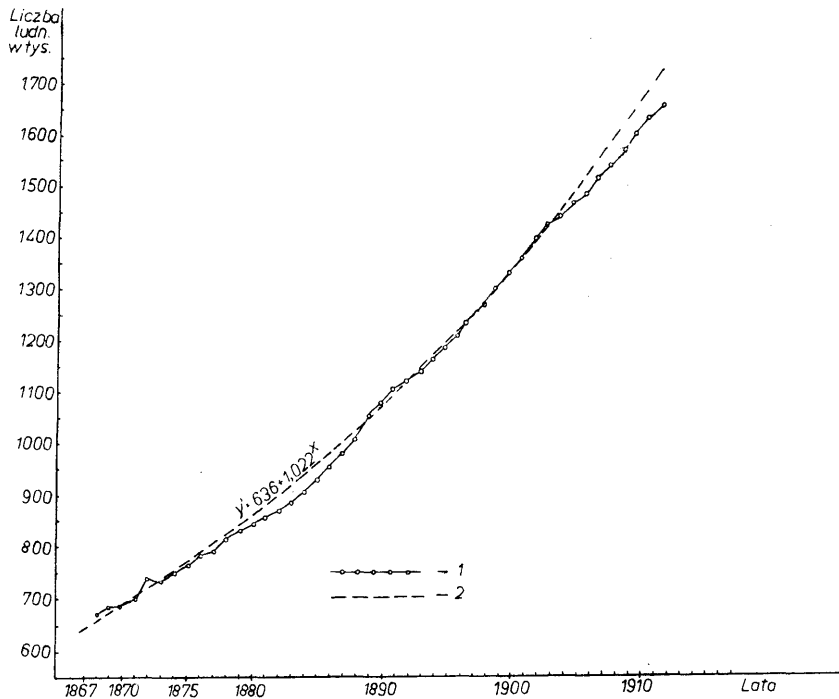
¹⁰ *Dzieje Lubelszczyzny*, T. I, Warszawa 1974, s. 648—649.

¹¹ A. Maciesza: *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego. Zobrazowanie poglądów stanu zaludnienia, warunków zdrowotnych, oświaty, stosunków rolnych*, Płock 1907, Kierok: *Rozwój kapitalizmu...*, s. 32.

¹² K. Groniowski: *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871—1914*, Warszawa 1966, s. 120—123.

¹³ I. Gieysztorowa: *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 49.

¹⁴ Otczot lublińskiego gubernatora za 1896 god, Kanc. Gub. Lub. WAP w Lublinie, sygn. 1897:19, Pierwaja wsieobszczaja pieriepis' nasielenija Russkoj Imperii 1897, T. LV: Lublińska gubernija. Obliczenia własne.

Tendencja rozwojowa liczby ludności guberni lubelskiej w latach 1867—1912; 1 — szereg empiryczny, 2 — szereg teoretyczny
 Developmental tendency of population growth in the Lublin province in the years 1867—1912; 2 — theoretical sequence, 1 — empirical sequence

przekraczało z pewnością 5%, gdyż w spisie pominięto pewną liczbę dzieci i osób nieobecnych w miejscu stałego zamieszkania.¹⁵

Stały współczynnik przyrostu liczby ludności guberni w badanym okresie wyniósł 1,021, natomiast procentowa stopa wzrostu 2,1%. Ten ostatni wskaźnik warto porównać z odpowiednią skalą, aby ocenić rozwój demograficzny omawianego terytorium w latach 1867—1912. Argumentem przemawiającym za dużą przydatnością skal demograficznych jest to, że w ocenie różnych zjawisk ludnościowych nadają ilościowym wskaźnikom jakościową postać.¹⁶ Skalę przydatną dla oceny tempa rozwoju demograficznego opracował francuski demograf J. M. Poursin.¹⁷ Wyróżnił on pięć typów wzrostu ludności:

¹⁵ A. Dobrzański: *Potencjał militarno-gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1907—1914*, Warszawa 1976, s. 47.

¹⁶ S. Bornsztein: *Kilka uwag o skalach demograficznych*, „*Studia Demograficzne*”, 1972, nr 29, s. 84. J. Z. Holzer: *Demografia*, Warszawa 1970, s. 16.

¹⁷ Poursin: *op. cit.*, s. 18, E. Rosset: *Demografia Polski*, T. I: *Stan, rozmieszczenie i struktura ludności*, Warszawa 1975, s. 63.

roczne tempo wzrostu w procentach	wzrost
poniżej 0,5	powolny
0,5—1,0	umiarkowany
1,0—1,5	szybki
1,5—2,0	eksplozyjny
2,0 i więcej	przyspieszony

Według tej skali rozwój ludności guberni lubelskiej w latach 1867—1882 można ocenić jako przyspieszony, w latach 1883—1903 jako eksplozyjny i w latach 1904—1912, jako przyspieszony. Wzrost liczby ludności w całym badanym okresie miał charakter eksplozyjny, bo średnioroczne tempo było wyższe niż 2,0%. Przy takim tempie wystarczało 28—35 lat na to, aby liczba ludności podwoiła się. W guberni lubelskiej podwojenie nastąpiło w ciągu 32 lat.

Szybkie tempo wzrostu liczby ludności guberni lubelskiej w objętych badaniem czterdziestu sześciu latach powodowane było przede wszystkim wysokim przyrostem naturalnym, który stanowił 73,4% całego przyrostu rzeczywistego. Godny podkreślenia jest jednak również fakt, że 26,6% przyrostu rzeczywistego stanowiło dodatnie saldo migracji.¹⁸ Przy rolniczym charakterze gospodarki guberni bardziej normalne byłoby ujemne saldo wędrownicze.

Gubernia lubelska była jedną z trzech, w których tempo wzrostu liczby ludności było wyższe aniżeli przeciętnie w Królestwie. Wzrost liczby ludności poszczególnych guberni Królestwa Polskiego był w badanym okresie bardzo nierównomierny (tab. 2).

Pod względem tempa wzrostu liczby ludności na czoło wysunęła się gubernia piotrkowska. Przyrost ten wyniósł w badanym okresie 256,9% (z 635,7 tys. do 2 267,9 tys.), przy tempie średniorocznym w wysokości 2,9%. Drugi co do wysokości wzrost osiągnęła gubernia warszawska. W r. 1867 ludność liczyła tu 1 043,7 tys., a w r. 1912 2 668,7 tys., względny przyrost osiągnął więc wysokość 155,7%. Średnioroczne tempo wzrostu kształtowało się na poziomie 2,1%. Tak znaczną dynamikę rozwojową gubernie piotrkowska i warszawska osiągnęły dzięki temu, że były najbardziej uprzemysłowione w całym Królestwie. W r. 1910 udział guberni piotrkowskiej w ogólnej wartości produkcji przemysłowej Królestwa wynosił 50%, warszawskiej 34%. Przemysł pierwszej zatrudniał 52% ogólnej liczby robotników Królestwa, drugiej 29%.¹⁹ Z rolnictwa utrzymywało się

¹⁸ Obliczenia własne na podstawie: Otczot lublińskiego gubernatora (za lata 1867—1904)..., *Obzor Lublińskiej gubernii* (za lata 1905—1912).

¹⁹ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego roku 1913*, Warszawa 1914, s. 153.

Tab. 2. Tempo wzrostu liczby ludności guberni Królestwa Polskiego w latach 1867—1912
Population growth rate in the provinces of the Polish Kingdom in the years 1867—1912

Gubernia	Liczba ludności (w tys.)		Przyrost absolutny w okresie 1867—1912 (w tys.)	Przyrost względny w okresie 1867—1912 (w procentach)	Średnio- roczne tempo wzrostu w procentach
	1867	1912			
Kaliska	601,0	1 316,6	715,6	119,1	1,8
Kielecka	470,3	1 041,5	571,2	121,5	1,8
Lubelska	659,5	1 579,4	919,9	139,5	2,0
Łomżyńska	398,8	650,1	251,3	63,0	1,1
Piotrkowska	635,5	2 267,9	1632,4	256,9	2,9
Płocka	382,2	705,5	323,3	84,6	1,4
Radomska	498,9	1 149,3	650,4	130,4	1,9
Siedlecka	504,6	1 024,1	519,5	103,0	1,6
Suwalska	511,2	652,1	140,9	27,6	0,6
Warszawska	1043,7	2 668,7	1625,0	155,7	2,1
Królestwo	5705,7	13 055,2	7349,5	128,8	1,9

Źródło: Dane dla roku 1867 — *Stosunki rolnicze Królestwa Polskiego*, Warszawa 1918 (liczby dla guberni łomżyńskiej, płockiej i warszawskiej podane są w przybliżeniu z uwzględnieniem zmian, jakie później zaszły w podziale administracyjnym), dla roku 1912 — *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1915, op. cit.*

z nich jedynie około 1/3 ludności, podczas gdy w pozostałych guberniach udział tej grupy dochodził do 80%. Charakter gospodarki guberni piotrkowskiej i warszawskiej powodował, że w okresach kryzysu następowało gwałtowne załamanie tempa wzrostu liczby ludności.

Na trzecim miejscu pod względem poziomu rozwoju demograficznego znalazła się gubernia lubelska, w której, w przeciwieństwie do wyżej omówionych, dominowało rolnictwo. Przyrost względny (przy przyjęciu na koniec r. 1912 liczby ludności, ustalonej przez Warszawski Komitet Statystyczny)²⁰ wyniósł 139,5%, a tempo średnioroczne 2,0%. Wzrost ludności we wszystkich trzech guberniach można ocenić według skali Poursina, jako eksplozyjny.

Rozwojem przyspieszonym (bo przy tempie średniorocznym w granicach 1,5—2,0%) charakteryzowały się gubernie: radomska, kaliska, kielecka i siedlecka. Najszybciej w tej grupie wzrastała liczba ludności guberni radomskiej. Średnioroczne tempo wzrostu wynosiło tu 1,9% i było równe odpowiedniemu wskaźnikowi dla całego Królestwa, a względny przyrost — 130,4%. Gubernia kaliska i kielecka miały w badanym okresie podobny przyrost względny: pierwsza 119,1%, druga zaś 121,5% przy jednakowym tempie średniorocznym 1,8%.

²⁰ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego rok 1915, Warszawa 1916.*

Tab. 3. Zmiany w rozmieszczeniu ludności Królestwa Polskiego w latach 1867—1912
Changes in the population distribution in the Polish Kingdom in the years 1867—1912

Gubernia	Po- wierzchnia w km ²	Procent Królestwa	Rok					
			1867			1892		
			gęstość zalu- nienia os./km ²	procent ludności Królestwa	gęstość zaludnienia os./km ²	procent ludności Królestwa	gęstość zaludnienia os./km ²	procent ludności Królestwa
Kaliska	11 375,8	8,93	52,8	10,53	76,7	9,90	115,8	10,01
Kielecka	10 079,8	7,92	46,7	8,24	71,5	8,20	103,3	7,98
Lubelska	16 838,3	13,23	39,2	11,56	63,4	12,11	93,8	12,10
Łomżyńska	10 561,4	8,50	37,8	6,99	50,7	6,08	61,3	4,98
Piotrkowska	12 308,9	9,67	51,6	11,14	98,3	13,73	184,2	17,37
Płocka	9 445,6	7,42	40,5	6,70	57,5	6,17	74,7	5,40
Radomska	12 306,2	9,65	40,5	8,74	63,1	8,81	81,6	8,80
Siedlecka	14 322,4	11,25	35,2	8,84	50,3	8,18	65,9	7,84
Suwalska	12 551,3	9,86	40,7	8,96	48,7	6,94	52,0	5,00
Warszawska	17 533,2	13,77	59,5	18,30	100,0	19,88	152,2	20,52
Królestwo	127 320,9	100,00	44,8	69,20	69,2	100,00	102,5	100,00

Źródło: *Stosunki rolnicze...*, s. 123; *Szulc: Wartość materiałów...*, s. 68—70. Opracowanie własne.

Rozwój demograficzny guberni płockiej i łomżyńskiej miał charakter umiarkowany. Ludność guberni płockiej wzrosła o 84,9%, przy tempie średniorocznym 1,4%, a łomżyńskiej o 63,0%, przy tempie średniorocznym 1,1%.

Najniższe tempo wzrostu liczby ludności w latach 1867—1912 odnotowane zostało w guberni suwalskiej, możemy je uznać za powolne. Średnioroczne tempo wynosiło 0,6%, a względny przyrost w całym okresie 27,6%.

Ogólnie ocenić należy, że szczególnie dużą dynamikę rozwojową liczby ludności wykazywały uprzemysłowione regiony leżące na zachód od Wisły. Gubernie prawobrzeżne miały najniższe wskaźniki wzrostu. Wyjątek stanowiła jedynie gubernia lubelska. W związku z niedorozwojem przemysłu wskazywałoby to na jej niedoludnienie w stosunku do innych części Królestwa Polskiego. Wskaźnikiem, który by pozwolił ocenić ten fakt, jest gęstość zaludnienia. Odpowiednie dane zostały zestawione w tabeli 3. Wynika z nich, że wskaźnik ten w całym okresie kształtował się poniżej przeciętnego dla całego Królestwa. Większą gęstość miały nie tylko gubernie uprzemysłowione, ale również niektóre rolnicze. W r. 1867 gubernia lubelska była pod tym względem na ósmym miejscu w Królestwie. Niższą gęstość zaludnienia miały jedynie gubernie suwalska i łomżyńska. W r. 1912 gubernia lubelska zajmowała już piąte miejsce w Królestwie pod względem zaludnienia. Trzeba tu jednak podkreślić, że Lubelszczyzna posiadała gleby o wysokiej jakości.

Dla lepszego scharakteryzowania tego problemu warto posłużyć się wskaźnikiem skonstruowanym przez H. Maruszczaka, nazwanym przez niego „potencjałem demograficznym”.²¹ Wyraża on w procentach stosunek średniej gęstości zaludnienia części badanego terytorium (L_n) do gęstości zaludnienia całego obszaru (L)

$$W = \frac{L_n}{L} \cdot 100$$

Wskaźnik ten dla poszczególnych guberni zestawiony został w tabeli 4. Jak wynika z danych tej tabeli, przez cały badany okres „potencjał demograficzny” guberni lubelskiej utrzymywał się poniżej 100%.

Wskaźnik gęstości zaludnienia może określić tylko w bardzo ogólnym stopniu możliwości wzrostu liczby ludności na danym terenie. Dokładniejsze wyznaczenie byłoby możliwe poprzez ustalenie optimum gęstości zaludnienia w konkretnych warunkach społeczno-ekonomicznych. Jest to jednak zadanie trudne, gdyż wymaga specjalnych badań, a uzyskanie da-

²¹ H. Maruszczak: *Zmiany zaludnienia województwa lubelskiego w latach 1822—1946*, „Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska”, 1949, s. 100—105.

Tab. 4. Potencjał zaludnienia guberni Królestwa Polskiego w latach 1867—1912
Population density potential of the provinces in the Polish Kingdom in the years
1867—1912

Gubernia	Rok		
	1867	1892	1912
Kaliska	117,9	110,8	113,0
Kielecka	104,2	103,3	100,5
Lubelska	87,5	91,6	91,5
Łomżyńska	84,4	73,3	60,1
Piotrkowska	115,2	142,1	179,7
Płocka	90,4	83,1	72,9
Radomska	90,4	91,2	79,6
Siedlecka	78,6	72,7	64,3
Suwalska	90,8	58,8	50,7
Warszawska	132,8	144,5	148,5

Źródło: Obliczenia na podstawie danych tabeli 3.

nych dla omawianego okresu nie jest możliwe. Ponieważ jednak większość ludności guberni Królestwa, poza warszawską i piotrkowską, utrzymywała się z rolnictwa, można posłużyć się ustaleniem R. Chomać, która wydzieliła mniej lub bardziej „przeludnione” tereny, opierając się na wskaźniku przeciętnego „czystego” dochodu na jedną osobę żyjącą z rolnictwa.²² Dochodem „czystym”, według nauki rosyjskiej, jest zysk osiągnięty z produkcji roślinnej, po potrąceniu wydatków związanych z uprawą. Wskaźnik ten przedstawiał się około 1900 roku następująco (z pewnością nie jest on obliczony dokładnie, ale oddaje dobrze zróżnicowanie terytorialne):

Gubernia	Dochód czysty w rublach
warszawska	39,8
lubelska	39,5
płocka	34,0
radomska	32,9
piotrkowska	32,7
siedlecka	26,4
łomżyńska	26,2
kielecka	24,5
suwalska	20,3
kaliska	20,3

Jak wynika z powyższych danych,²³ gubernie: warszawska i lubelska charakteryzowały się najwyższym poziomem warunków bytowych ludności rolniczej. Najniższe wskaźniki miały gubernie: kaliska, suwalska,

²² Chomać: *op. cit.*, s. 45.

²³ *Ibid.*, s. 45.

kielecka, łomżyńska i siedlecka. Wiązało się to między innymi z dużym rozdrobnieniem gospodarstw i słabymi glebami w tych guberniach.

Istotny wpływ na kształtowanie się tak wysokiego tempa rozwoju demograficznego guberni lubelskiej w porównaniu z całym Królestwem Polskim wywarły właściwości naturalne tego obszaru. Zasadnicze znaczenie miał wpływ gleb, o czym świadczy większe skupianie się ludności na obszarach lessowych.²⁴ Nie było to jednak regułą, gdyż na przykład powiat tomaszowski miał gleby dobre, a liczba ludności wzrastała w nim w tempie wolniejszym, aniżeli w całej guberni.

Czynnikiem sprzyjającym szybkiemu wzrostowi ludności Lubelszczyzny, podobnie zresztą, jak i całego Królestwa, były niewątpliwie przemiany w rolnictwie, które zapoczątkowała reforma uwłaszczeniowa. Znaczenie tej reformy dla wzmożenia przemian demograficznych podkreślało wielu badaczy.²⁵ W modernizujących się społeczeństwach właściciele gospodarstw rolnych muszą mieć zapewnione prawo decydowania w sprawach użytkowania ziemi. Tylko w takim przypadku rolnicy podejmują inwestycje w swoich gospodarstwach w celu zintensyfikowania produkcji. Do tego bowiem muszą mieć gwarancję, że są pełnoprawnymi właścicielami ziemi i że efekty ekonomiczne z inwestycji w rolnictwie będą należały do nich.²⁶

Skutki uwłaszczenia w Lubelskiem były na pewno bardziej doniosłe, niż w wielu innych guberniach Królestwa, bo miało ono typowo rolniczą strukturę. Wskazać należy przede wszystkim na znaczny wzrost obszaru ziemi chłopskiej po wydaniu ukazu uwłaszczeniowego. Dzięki parcelacji majątków prowadzonej przez ziemiaństwo własność chłopska wzrosła z 37,7% ogólnej powierzchni gruntów ornych w r. 1864 do 47,6% w r. 1894 i 52,7% w r. 1904.²⁷ Nie bez znaczenia był też fakt, że reforma uwłaszczeniowa stworzyła dogodniejsze warunki do dzielenia gospodarstw. Istniały co prawda w tym względzie pewne ograniczenia (gospodarstwa powstałe z podziału nie mogły być mniejsze niż 6 mórg), ale były one w praktyce często omijane. W wyniku tego procesu, a także parcelacji wielkiej własności, liczba gospodarstw chłopskich wzrosła w guberni lubelskiej z 71 407 w r. 1870 do 118 936 w r. 1904, co daje wzrost o 66,6%. Tymczasem w całym Królestwie wzrost ten wyniósł tylko 31,3%, a więc był ponad dwukrotnie mniejszy.²⁸

²⁴ Maruszczak: *op. cit.*, s. 100.

²⁵ Między innymi: Krzyżanowski: *op. cit.*, s. 27, Maruszczak: *op. cit.*, s. 79, Gieysztorowa: *Badania nad historią...*, s. 549.

²⁶ W. Beers: *Rozwój społeczno-ekonomiczny, a stosunki ziemia — człowiek*, „Roczniki Socjologii Wsi”, 1969, T. IX, s. 89.

²⁷ Chomać: *op. cit.*, s. 61, Kierek: *Rozwój kapitalizmu...*, s. 76.

²⁸ *Stosunki rolnicze Królestwa...*, s. 72.

Te fakty mogą między innymi tłumaczyć wystąpienie w guberni lubelskiej, mimo braku większego przemysłu, dodatniego salda migracji. Z drugiej strony, taki wzrost liczby gospodarstw świadczył o nacisku demograficznym na strukturę agrarną w tym regionie. Nacisk ten w guberni lubelskiej, przy dużym odsetku ludności rolniczej i migracji z zewnątrz, nie znajdującej zatrudnienia w przemyśle, musiał być silniejszy niż w pozostałych guberniach Królestwa Polskiego.

Niekorzystne zmiany w strukturze gospodarstw chłopskich, jakie obserwujemy w badanym okresie, były także powodowane przede wszystkim przyrostem ludności. Zależność między wzrostem liczby ludności, a rozdrabnianiem gruntów omówił W. Styś.²⁹ Podkreślił on, że przyrost ludności musiał prowadzić do wzrostu liczby rodzin, a to z kolei, przy braku wolnej ziemi, do spadku przeciętnej wielkości gospodarstwa. Głód ziemi odczuwany przez drobnego rolnika prowadził również do parcelacji wielkiej własności. Proces ten przyspieszyły trudności związane z przejściem z pańszczyzny na system kapitalistyczny, a także konkurencyjność amerykańskiego zboża na rynkach europejskich, co zmniejszyło znacznie rentowność folwarków.³⁰

W badanym okresie wzrosła w guberni powierzchnia gruntów wykorzystywanych rolniczo (z 32,8% ogólnej powierzchni guberni w r. 1864 do 71,2% w r. 1909).³¹ Wzrost ten następował kosztem zmniejszania się powierzchni lasów i nieużytków. Poza tym ulegała zmianie proporcja między gruntami ornymi, a stałymi użytkami zielonymi na korzyść tych pierwszych. Również i w tym przypadku widać wpływ presji demograficznej. Świadczy o tym fakt, że silny przyrost ludności w dużym stopniu obserwowany był na obszarach, na których nastąpiło znaczniejsze zmniejszenie się powierzchni lasów (np. w powiecie lubartowskim).³²

W wieku XIX następował stopniowy wzrost produkcji zbożowej dzięki wprowadzeniu nowych odmian, postępowi techniki rolnej, mechanizacji i płodozmianowi (na początku XX wieku trójpolówka była w guberni lubelskiej już właściwie przeżytkiem). Duże znaczenie miało rozpowszechnienie się nowych upraw, takich jak: ziemniaki, burak cukrowy, seradela i łubin. Szczególnie podkreślić należy rozszerzenie się podstawy wyżywienia o wysoko wydajne i łatwe w uprawie ziemniaki.³³ Ich produkcja dopiero w drugiej połowie XIX wieku osiągnęła taki poziom, że wystar-

²⁹ W. Styś: *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959, s. 34.

³⁰ *Ibid.*, s. 515—517.

³¹ Kierek: *Rozwój kapitalizmu...*, s. 193.

³² Maruszczak: *op. cit.*, s. 82.

³³ Gieysztorowa: *Badania nad historią...*, s. 549.

czała na cele konsumpcyjne.³⁴ Pozwoliło to usunąć widmo głodu, który w poprzednim okresie często był przyczyną wysokiej umieralności, przewyższającej nawet poziom urodzeń. Likwidacja głodu była również czynnikiem przeciwdziałającym rozwojowi epidemii.

Dzięki przemianom w rolnictwie produkcja tej gałęzi nie tylko dorównywała rozwojowi ludności, ale go przewyższała. Jeżeli dla przykładu produkcja zbóż na jednego mieszkańca Królestwa Polskiego wynosiła w latach 60-tych 300 kg, to bezpośrednio przed I wojną światową zwiększyła się do 330 kg. Jeszcze szybciej wzrosła produkcja ziemniaków w przeliczeniu na 1 mieszkańca. W latach 60-tych XIX wieku wynosiła ona 300 kg, a pod koniec badanego okresu wzrosła do około 640 kg na 1 mieszkańca.³⁵

Produkcja roślinna wzrosła w guberni lubelskiej w latach objętych badaniem o 161,7%, przy czym najwyższy wzrost wykazywały zbiory ziemniaków (283,6%). W latach 60-tych produkcja czterech zbóż na jednego mieszkańca wynosiła około 395 kg, a przed I wojną światową 405 kg, produkcja ziemniaków (w przeliczeniu na zboże) odpowiednio 91 i 146 kg.³⁶

Wskaźniki te nie oznaczają jednak, by w każdej dziedzinie wzrost produkcji rolnej nadązał za wzrostem demograficznym. Występowały niejednokrotnie braki, a konsumpcja szerokich mas ludności stała w całym Królestwie Polskim na niższym poziomie niż w większości państw europejskich.³⁷ Szczególnie rodziny chłopskie dokonywały oszczędności przez okresowe, wydatne ograniczenie konsumpcji, czasami nawet poniżej niezbędnego minimum.³⁸

W miastach guberni nie zaszły w owym czasie bardziej istotne zmiany, mimo iż był to okres rewolucji przemysłowej w Królestwie Polskim. Przemysł rozwijał się bardzo słabo, podobnie zresztą jak we wszystkich guberniach leżących po prawej stronie Wisły. W guberni lubelskiej przeważał przemysł drobny, przetwarzający produkty rolne lub wytwarzający dla rolnictwa. W r. 1896 było tu w sumie 1649 różnego rodzaju zakładów i fabryk. O ich wielkości świadczy chociażby fakt, że zatrudniały łącznie 8165 osób. Na jeden zakład przypadało więc przeciętnie około 5 robotników.³⁹

³⁴ T. Sobczak: *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Wrocław 1968, s. 61—62.

³⁵ B. Baranowski: *Kształtowanie się produkcji rolnej w dobie rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie (1795—1939)*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, 1966, T. VIII, s. 20—23.

³⁶ Kierek: *Rozwój kapitalizmu...*, s. 212. Obliczenia własne.

³⁷ Baranowski: *op. cit.*, s. 22—23.

³⁸ D. Markowska: *Rodzina w środowisku wiejskim. Studium wsi podhalańskiej*, Wrocław 1964, s. 44.

³⁹ H. Radziszewska: *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, [w:] *W naszych sprawach*, T. II, b.m.w. 1900, s. 391.

Jedynym większym ośrodkiem przemysłowym był sam Lublin, pozostawał jednak daleko w tyle za innymi dużymi miastami Królestwa tak pod względem liczby zakładów, jak i zatrudnionych w nich robotników. Jeszcze gorzej wypadło porównanie przemysłu całej guberni z przemysłem Królestwa. Coraz większy odsetek ludności Królestwa Polskiego utrzymywał się z pracy w przemyśle. W omawianym okresie w guberni lubelskiej takiej ludności było nie więcej niż 5%.⁴⁰

Słaby rozwój przemysłu był głównym czynnikiem powodującym, że ludność miejska guberni wzrastała w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX w tempie niewiele szybszym niż ludność wsi i osad. Miasta liczyły w 1872 r. 92,6 tys. osób, z tego na Lublin przypadało 28,9 tys., natomiast na pozostałe 63,7 tys. W r. 1912 ludność miejska osiągnęła liczbę 220,0 tys., z tego Lublin 76,9 tys. mieszkańców, reszta miast zaś 143,1 tys. Stosunkowy przyrost liczby tej ludności wyniósł w latach 1872—1912 — 137,6% (średnioroczne tempo wzrostu 2,2%), w Lublinie — 166,1% (średnioroczne tempo 2,5%), w innych miastach — 124,6% (średnioroczne tempo wzrostu 2,2%). Liczba ludności wsi i osad wzrosła w tym czasie z 646,4 tys. do 1 433,5 tys., czyli o 121,8%, przy średniorocznym tempie wzrostu 2,0%.⁴¹ Z powyższych rozważań wynika, że zmiany zachodzące w gospodarce były jedną z podstawowych przyczyn przemian w sferze procesów demograficznych oraz że występowała również istotna zależność odwrotna.

Czynnikiem, który powodował napływ ludności do guberni lubelskiej, była sytuacja polityczna całego Królestwa Polskiego, rusyfikacja administracji, sądownictwa, szkolnictwa i innych dziedzin, prowadzona ze szczególnym nasileniem po upadku powstania styczniowego. Spowodowało to napływ ludności rosyjskiej, spełniającej funkcje administracyjno-policyjne. Rząd carski starał się również wpłynąć na postawy prokreatywne tej grupy ludności. Służył temu dodatek do pensji na wychowanie dzieci, wypłacany osobom wyznania prawosławnego, pozostającym na służbie rządowej w Królestwie.⁴² Duży udział w tej grupie miało wojsko (w 1872 roku wojskowi i ich rodziny stanowili 1,7% ludności guberni, w 1882 — 2,1%, w 1892 — 1,3%). Liczba tej ludności była ściśle uzależniona od aktualnego stanu bezpieczeństwa.⁴³

⁴⁰ Z. Mazurek: *Przemiany ekonomiczno-społeczne w guberni lubelskiej po uwłaszczeniu*. „Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, 1960, s. 72.

⁴¹ *Obzor Lublinskiej gubernii...* (na lata 1872, 1912). Obliczenia własne.

⁴² J. Kończyński: *Ludność Warszawy. Studium statystyczne 1877—1911*, Warszawa 1913, s. 51.

⁴³ Kopruckownik: *W okresie kształtowania się kapitalizmu...*, s. 649—650, H. Wiercieński: *Opis statystyczny guberni lubelskiej*, Warszawa 1901, s. 111.

Bezpośredni wpływ na zwiększanie się przyrostu naturalnego guberni wywierało przenikanie, chociaż powolne, osiągnięć medycyny, głównie dotyczących zapobiegania wysokiej umieralności niemowląt i kobiet przy porożach, oraz chorób epidemicznych (głównie ospy, a także cholery, której epidemie zdarzały się jednak nadal w badanym okresie, chociaż ich skutki nie były już tak duże, jak poprzednie). W latach 1867—1912 liczba zgónów nie przekraczała liczby urodzeń. Do spadku umieralności przyczyniła się pewna poprawa stanu sanitarnego osiedli miejskich oraz polepszenie warunków mieszkaniowych na wsi, gdzie budowano już wyższe domy, z większą liczbą izb i oknami dającymi się otwierać.⁴⁴

Należy tu podkreślić, że od drugiej połowy XIX wieku zaczął następować proces rozszerzania się kontaktów wsi z miastem. Za datę przełomową w tym względzie uważa się rok 1864 (uwłaszczenie chłopów). Samowystarczalność ekonomiczna wsi załamała się, chłopci musieli wejść w sferę gospodarki towarowej, chociażby ze względu na konieczność opłacania podatków. Tym samym kontakty wsi z miastem stały się bardziej masowe i systematyczne. Oczywiście proces zapoznawania się z ludnością miejską był długotrwały i wiązał się nie tylko z czynnikami ekonomicznymi.⁴⁵

Kontakty wsi z miastem nie wpłynęły na to, co nazywamy obecnie „planowaniem rodziny”, mimo rozwoju wiedzy medycznej i stopniowego rozpowszechnienia się niektórych środków zapobiegania ciąży. Zjawisko ograniczenia liczby dzieci w rodzinie obserwowane było w badanym okresie jedynie wśród wyższych i średnich warstw społeczeństwa.⁴⁶

Na kształtowanie się przyrostu naturalnego oddziaływała korzystnie także względnie ustabilizowana sytuacja polityczna, jaka wytworzyła się w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym (jej zachwianie się na początku XX wieku natychmiast przyniosło osłabienie tempa wzrostu liczby ludności), oraz nieznaczna emigracja, zwłaszcza w XIX wieku, która powoduje odpływ przede wszystkim osobników młodych, co jest bardzo istotne z punktu widzenia kształtowania się procesów demograficznych.

⁴⁴ K. Groniowski: *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza — realizacja — skutki*, Warszawa 1976, s. 317.

⁴⁵ K. Ciupak: *Kultura religijna wsi. Szkice socjologiczne*, Warszawa 1961, s. 35—36.

⁴⁶ B. Łobodzińska: *Niektóre problemy analizy instytucji małżeństwa w Polsce*, „Studia Socjologiczne”, 1968, nr 1, s. 191.

РЕЗЮМЕ

Период второй половины XIX века и начала XX в Королевстве Польском характеризовался динамикой роста численности населения, которая была вызвана постоянным снижением смертности („модернизация смертности”). Самые высокие показатели демографического роста отмечались в промышленно развитых губерниях — Петрковской и Варшавской. Сразу же за ними шла Люблинская губерния, хозяйство которой носило исключительно аграрный характер. Темп роста численности населения в этой губернии в 1867—1912 гг. был вызван высоким естественным приростом. Следует, однако, подчеркнуть, что почти 27% реального прироста составляло здесь положительное сальдо миграции. Это могло бы указывать на некоторый недостаток населения в Люблинской губернии по сравнению с другими частями Королевства Польского, что подтверждается и показателем густоты заселения этого региона.

Факторами, которые способствовали быстрому росту населения Люблинщины, были хозяйственные изменения, особенно изменения в сельском хозяйстве, вызванные крестьянской реформой, а также естественные условия этого региона. С другой стороны, перемены в сфере демографических процессов стали одной из причин тех изменений, которые происходили в это время в сельском хозяйстве.

SUMMARY

The period of the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century was characterized by high dynamics of the population growth in the Polish Kingdom, caused largely by the decrease in mortality rate (the so-called „mortality modernization”). The highest indices of demographic growth were achieved in the industrialized provinces of Piotrków and Warsaw. Right behind them there was the Lublin province whose economy had a principally agricultural character. The high rate of the population growth in the province throughout the period examined, that is, in 1867—1912, was caused by the high natural growth of the population. One should also emphasize the fact that almost 27% of real growth was caused by the surplus balance of migration. It would imply some population deficit in the Lublin province in relation to other regions of the Polish Kingdom. This is confirmed by the level of the population density index.

The factors contributing to the quick population growth in the Lublin region included economic transformations, especially the changes in agriculture begun with the enfranchisement of peasants, and the natural conditions of the region. On the other hand, the transformations in the domain of demographic processes were one of the causes of changes taking place in the agriculture of that period.